

Cemâl Halvetî'nin Nefis Mertebelerini Ele Aldığı Eseri Envâru'l-Kulûb¹

DOÇ. DR. MAHMUT ULU

Cemâl Halvetî (ö. 899/1494) gerek hayatı gerekse eserleri üzerinde fazlaca çalışma yapılan sûfilerdendir. Bunda Anadolu tasavvuf anlayışına yaptığı katkı ve tasavvufun teorik ve pratik yönüne ilişkin yazdığı eserlerin tesirinin olduğunu söylemek mümkündür. Tespit edilebildiği kadarıyla otuza yakın eserle velûd müellif sûfilerden kabul edilmektedir.

Osmanlı Anadolu'sunda tasavvufi faaliyetlerin yoğunlaştığı, yeni tarikatların kurulduğu, önceden kurulmuş tarikatların müntesiplerinin geldiği ve yaygınlık kazandığı bir dönemde yaşayan **Cemâl Halvetî**, ilerleyen süreçte oldukça yaygınlık kazanacak **Halvetiyye tarikatının** dört ana kolundan biri olan **Cemâliyye'nin** kurucusudur. Onun bahsi geçen bu yönleri yanında gerek Kur'an ve hadislere gerekse tarikat âdâb ve erkânına ilişkin eserler vermesi onu araştırmacıların ilgi odağı haline getirmiştir. Eserlerinde genellikle sûre ve âyetlerin işâri tefsir ve yorumları, kırk hadis geleneğinde olduğu gibi bazı hadislerin şerh ve izahı, zikir ve uygulama şekilleri; kelime-i tevhid, etvâr-ı seb'a, tarikatın âdâb ve erkânı, sûfi ve mutasavvıf gibi konulara yer vermiştir. (Ulu, 2023: 688)

Envâru'l-Kulûb, Cemâl Halvetî'nin nefsin yedi mertebesini ve kalbin yedi tavrını çeşitli benzetmeler ve âyetlerin te'vil ve tefsiriyle izah ettiği; bazı âyetleri te'vil ve tefsir ettiği, etvâr-ı seb'a konusunu ele aldığı Arapça risâlelerinden birisidir. Risâle, **Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi** 686 numaralı mecmuanın 163b-171a varakları arasında olup sekiz varaktan müteşekkildir. Risâlenin tam adı "**Envâru'l-kulûb li talebi'l-mahbûb**"tur. Müellifin kendi adına yer verdiği ve adının başında sıklıkla kullandığı üzere kendisini "fakîru'l-hakîr" diyerek tavsif ettiği aynı zamanda adını "**Muhammed b. Mahmud el-Aksarâyî**", lakabını da "**Cemâli'l-Halvetî**"

olarak kaydettiği eserlerindendir. (Cemâl Halvetî, v. 163b) Dolayısıyla eser bu yönüyle sadece odaklandığı konu değil

aynı zamanda müellifin kimliğine dair de bilgi ihtiva eden bir risâledir. Eserin tespit edilmiş farklı nüshaları da bulunmaktadır. Bunlar, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: O.E. 889 numarada kayıtlı "**Envâru'l-kulûb li talebi'l-mahbûb**" ismiyle kayıtlı nüsha; diğeri ise İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, No: O.E. 672 numarada kayıtlı "**el-Merâtib mine'l-te'vilâti'l-Kur'âniyye**" ismiyle kayıtlı nüshadır. (Gür, 2017: 853)

Müellif bu risâlede nefsin yedi mertebesini ve kalbin yedi tavrını çeşitli benzetmeler ve âyetlerin te'vil ve tefsiriyle izah etmiştir. Bu bağlamda İsrâ Suresi'nin 70-72. âyetlerinin işâri tefsirini, etvâr-ı seb'a açısından te'vilini yapmıştır. Bu âyetler: "**Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.**" (İsrâ, 17/70); "**Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız o günde kimlerin amel defterleri sağından verilirse işte onlar amel defterlerini okuyacaklar ve en küçük bir haksızlığa uğramayacaklar.**" (İsrâ, 17/71); "**Bu dünyada kör olan âhirette de kördür, yolunu daha da şaşırmıştır.**" (İsrâ, 17/72) **Cemâl Halvetî** bu âyetleri te'vil ederken ilk âyetin başı olan "**Andolsun Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik.**" kavlinde, insanın isim, fiil, sıfat ve zât'ın zuhuruyla sairine üstün kılındığına işaret olduğunu söylemiştir.

(Çakmak, 2015: 121) Esere bu yönüyle mezkûr âyetlerin işâri tefsiri denebilir. Eserde te'vili yapılan diğer âyetler Mü'minûn Suresi'nin ilk âyetleri, Bakara, 2/172 ve Şems, 91/9 gibi âyetlerdir.

Müellif ilk ayetlerin tefsirinden sonra ilk mertebeden başlamak kaydıyla etvâr-ı seb'a'yı izah eder. İlk mertebeyi zemmedilmiş ahlakın sebebi olarak görülen sadr makamı olarak kaydeder. İlk mertebede nefsin vasfı “emmare” olduğundan birinci mertebeye “nefs-i emmare” mertebesi de denilmiştir. Bu mertebede, vahşi hayvanların ve kuşların temsilinden bahsedip, bu makamın seyrinin seyr-i illallah, zikrinin de cehri olduğunu kaydeder. (Cemâl Halvetî, 686: 164b) Burada “Ey muhib! Salikin bazı seyirlerini dinle!” diyerek bazı mutasavvıfların yaptığı gibi birtakım hayvanların sıfatları ile bu mertebede bulunan nefsin sıfatları arasındaki benzerliğe çeşitli istiarelerle dikkatleri çeker.

(Gür, 2017: 856, 857) Müellife göre ele alınan hayvanlardan aslan zulmetin sureti; kurt hasedin suretine, sırrın ifşa edilmesine; tavşan yalanın suretine; hınzır şehvet ve cinsel arzuların suretine, dünya sevgisine ve Allah dostlarının sohbetinden uzaklaşmaya; köpek gazap ve cimriliğe, kedi nifaka; eşek cinsel istek ve Allah yolunda tembellik etmeye; koyun yeme düşkünlüğüne; öküz fazla yemek yemeğe; at batıl fikre; deve kin ve hasede; katır cinsel arzulara; zimmi gizli şirke; harami ise gayeye engel olmaya işaret eder.

Kuşlardan ve hayvanlardan kötü vasıfla nitelenen diğerleri de onlarda hangi baskın vasıf varsa ona işaret eder. Bu özellikler değişik mertebelerde ve tavırlarda salikte bulunur. Eğer salik bu kötü hasletlerden kurtulamazsa “berr-i nefse” düşer ve Allah tarafından sunulan mukaddes su kendisine ulaşamaz. (Cemâl Halvetî, 686: 164b; Gür, 2017: 856, 857)

Bundan sonra sırasıyla diğer makamlar üzerinde duran müellif, ilkinin sadr olarak kaydettiği makamların ikincisini kalp olarak zikreder. Bu mertebede nefsin sıfatı levvamedir. Ona göre kalp makamı övülen hasletlerle süslenmiştir. Bu makamın seyri, seyr-i lillahtır. Zikri, hafi zikirdir. Sâlik dördüncü makamda kendisine açılacak sırrın nurunu müşahade edebilmesi için bu makamda zikri gizlice yapar. (Cemâl Halvetî, 686: 165a) Cemâl Halvetî'ye göre üçüncü mertebe ruh mertebesidir. Nefsin bu mertebedeki sıfatı nefs-i mülhimedir. Bu mertebenin seyri, seyr-i alellah'tır. Bu mertebe isim ve sıfatların müşahade makamı vasfıyla

üstün bir makam olarak görülmüştür. (Cemâl Halvetî, 686: 165b)

Müellife göre dördüncü mertebe sır mertebesi olup burada nefsin sıfatı mutmainne, seyri ise seyr-i ma'allah'tır. (Cemâl Halvetî, 686: 165b – 166b), Müellif daha sonra beşinci mertebe olan Fenâ fillah makamında salikin vardığı seyr-i fillah mertebesini (Cemâl Halvetî, 686: 166b, 167a), sonra altıncı mertebe olan ve mürşidlerin mertebesi diye nitelediği mertebeyi ve onun seyri olan seyr-i anillah'ı izah eder.

Yani bu mertebenin seyri, seyr-i anillah, nefsin makamı, hayret ve kürsidir. Nefsi ise nefs-i raziyedir. (Cemâl Halvetî, 686: 167a – 167b). Müellif son olarak yedinci makamı yani cemu'l-cem makamı olan son mertebede fena fillah'ı izah etmiştir. Buna göre nefsin bu mertebedeki makamı fena fi'l-fena ve cemu'l-cemdir. Mertebesi ise nefs-i marziyedir. Bu makamda varlığın fena hali fena bulmuştur. Sâlik bu makamda “Varlığım Allah'ta yok oldu ve insânî menzilleri katettim.” der. (Cemâl Halvetî, 686: 167b – 169b)

Müellif bundan sonra yedi tavrı makam-ı talep (sadr), makam-ı kalp, makam-ı ruh (Cemâl Halvetî, 686: 169b), makam-ı sır, makam-ı tevhid ve sırru's-sır (Cemâl Halvetî, 686: 170a, 170b), makam-ı hayret ve kürsi, makam-ı fena ve cemu'l-cem (Cemâl Halvetî, v. 170b, 171a) olmak üzere izah etmiştir.

KAYNAKÇA

- Cemâl Halvetî, *Envâru'l-Kulûb*, Süleymaniye Ktp., Lala İsmail Ef. Bl., No: 686
- Çakmak, Muharrem (2015). *Anadolu'da Halvetîlik Cemâl Halvetî ve Cemâliyye*. Malatya: Huzur Ciltevi.
- Gür, Süleyman (2017). “Cemâl-i Halvetî Aksarayî'nin Envâru'l-Kulûb/El-Merâtib Mine't-Te'vilâti'l-Kur'âniyye Adlı Eseri”, *I. Uluslararası Aksaray Sempozyumu Kültür, Tarih, Din, Medeniyet*, (27-29 Ekim), Aksaray: Aksaray Üniversitesi Somuncu Baba Tarih ve Kültür Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 852-869.

- Kur'an-ı Kerim, Haz.: Hayreddîn Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2018.
- Ulu, Mahmut (2022). *Osmanlı Toplumunda Halvetilik ve Halvetiler (IX-XV. Asır)*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Ulu, Mahmut. “SÛFÎ KAVRAMININ TANIMI VE SÛFİNİN ÖZELLİKLERİNE CEMÂL HALVETÎ'NİN RİSÂLE-İ SÛFİYYE ADLI ESERİ BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ”. *Diyanet İlmi Dergi* 59/2 (Haziran 2023), 685-718.